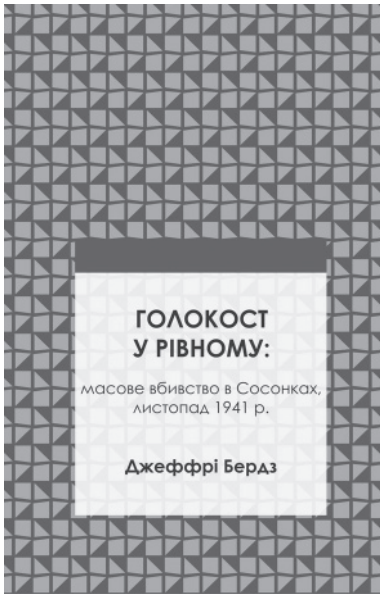

РОМАН МИХАЛЬЧУК

Бердз, Джеффри. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / Пер. з англ. Д. Аладька. – Рівне: Волин. береги, 2017. – 168 с.

Монографія Джеффри Бердза «Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.», яку було видано в 2013 р. в Нью-Йорку¹ та перевидано українською мовою 2017 р. в Рівному, – це спроба першого дослідження Голокосту рівненських євреїв у форматі окремого видання. Наявні публікації досі окреслювали загальні мо-

менти Катастрофи в Сосонках (праці Дітера Поля², Шмуеля

¹ *Burds J.* Holocaust in Rovno: The Massacre at Sosenki Forest, November 1941. – New York: Palgrave Macmillan, 2013.

² *Поль Д.* Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р. Брандона та В. Лауер; пер. з англ. Н. Комарової. – К.: Дух і Літера, 2015. – С. 66.

Спектора³). Окремі аспекти теми висвітлено в дисертації автора рецензії, присвяченій Голокосту на Рівненщині⁴. Помітним дослідником теми є Олександр Круглов, дослідження якого надруковано у кількох виданнях⁵. Серед них вирізняється публікація німецьких джерел – свідчень учасників акції, які розкривають мікроісторію подій у листопаді 1941 р.⁶

Зауважимо, що перша монографія про Голокост в Рівному належить американському професору, а не українським науковцям. Свою працю дослідник охарактеризував так: «Ця монографія є реконструкцією подій німецької акції, яка призвела до масового вбивства близько 23 500 єврейських чоловіків, жінок та дітей у трьох місцях у лісі в Сосонках поблизу Рівного» (с. 2). Слід зазначити, що акція в Сосонках в листопаді 1941 р. за масштабом стала третьою акцією з «розв'язання єврейського питання» після вбивств євреїв у Кам'янці-Подільському (23 600 жертв) та Бабиному Яру (близько 34 тисяч). Після цього м. Рівне втратило майже половину населення міста.

Монографія складається зі вступу і трьох розділів. У першому – «Голокост на Сході і на Заході: політична економія геноциду» (с. 6–19) – історик розглядає принципи реалізації нацистської політики та акцентує увагу на рисах, що, на його думку, відрізняли Голокост у Західній і Східній Європі: ідеологічна війна за звільнення від сталінізму та «єврейського більшовизму», відкритість акції знищення та співпраця/участь значної частини місцевого на-

³ Spector S. Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. – Jerusalem, 1990. – 393 p.

⁴ Михальчук Р. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01, Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Острог, 2014. – 308 с.

⁵ Kruglov A. Rowne // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / Ed. M. Dean. – Washington: Indiana University Press, 2012. – Vol. 2. – P. 1459–1461; Круглов А. Ровно // Холокост на території ССРСР: енциклопедія / Гл. ред. И. Альтман. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2011. – С. 857–859; Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: Монография. – Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. – С. 472–475.

⁶ Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов / Публ. О. Круглова // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2012. – № 1 (11). – С. 104–165.

селення у злочинах окупантів (с. 7). Остання теза хибна, адже участь у Голокості місцеве населення брало як на сході, так і на заході Європи.

Заявлену тему автор розкриває у другому розділі «Акція: Голокост у Рівному» (с. 20–91) – за допомогою описів і розлогих цитат свідків подій (жертв, очевидців, злочинців). Переплетіння спогадів і рефлексій очевидців – це, власне, виклад матеріалу про події в Сосонках (с. 53–79)⁷. Вони значно переважають аналітичну частину тексту.

У третьому розділі «Після того: наслідки масового вбивства в Рівному» (с. 92–127) автор намагається висвітлити занадто багато тем в одному розділі – репресії щодо євреїв, які лишилися живими після акції 1941 р., створення та знищення рівненського гетто, сучасний стан єврейської спадщини (синагога, меморіал у Сосонках), як (не)бережеться пам'ять про Голокост. Окрему частину розділу займає опис «привидів» Голокосту, які, за словами Дж. Бердза, турбують сучасників. Щодо актуальності поставлених питань сумнівів немає. Однак цих різнопланових важливих питань дуже багато, тож тут радше розставлено акценти, аніж дано на них відповіді.

Насамперед потрібно звернути увагу на те, що *назва книжки не відповідає її змісту*. За фактологічним наповненням до задекларованої теми – «Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.» – має безпосередній стосунок лише другий розділ. У першому та третьому розділах увагу читача часто відволікає матеріал, що не вписується в канву дослідження. Подеколи рівненські сюжети видаються вкрапленнями у загальній картині подій. Якщо в першому розділі, де йдеться про різний перебіг Голокосту на Сході та Заході, приклади з інших міст, Росії, Латвії є виправданими, то в другому – вони зайві. Недоречно порівнювати Львів і Рівне, адже Львів під час нацистської окупації належав до Генерального губернаторства, а Рівне – до генерального округу Волинь-Поділля у складі райхскомісаріату Україна. В тексті подано характеристику львівського поліцейського, згадано жінку зі Львова, яку допитав у 1944 р. представник Надзвичайної державної комісії зі

⁷ Зокрема, це Т. Новак, Е. Розенберг, Е. Раблянська, М. Демчишина, А. та І. Лібермани, Л. Гальперін, К. Новаковська (Л. Бодкер), Ю. Новаковський, Б. Залуська, Н. Коган, Х. Мусман, Л. Ейкенгольц, Е. Аунапу, Б. Драخنфельс, М. Вайхарт, Кібак, Ф. Бергман, К. Кадік.

встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загартбників та їхніх пособників (далі – НДК) і яка визнала, що була прибиральницею в гестапо (с. 70). Так само недоречними є дані про командира поліції з Несвіжа, який брав участь у вбивствах у Барановичах (с. 70), про вбивство в Борисові (с. 71) тощо, розповіді про 54 заяви на вступ до української поліції у Львові в серпні 1941 р. (с. 73), про знесення українцями єврейських будівель у Трохимброді (с. 75), описи солдат, що пиячили на Львівщині (с. 75). Навіщо в розділі «Акція: Голокост у Рівному» подавати таблицю з переліком інших 70 акцій масових убивств євреїв в Україні (с. 22–27)? І навіть коли автор оповідає про жахливі сцени Голокосту в Рівному в листопаді 1941 р., він чомусь цитує Семена Шолопа з Дрогобицької області, який розповідає про масову акцію в Дрогобичі в 1943 р. (с. 56).

З книжки Дж. Бердза зрозуміло, що *Голокост у розумінні історика – це передусім вбивства та розстріли*. Однак це було кінцевою метою нацистів, якій передували інші аспекти трагедії – експлуатація та дискримінація жертв⁸. Метою націонал-соціалізму було знищення єврейства в усіх проявах (ідеологічному, суспільному, економічному, духовному, соціальному, біологічному, релігійному)⁹. Дискримінація мала такі форми: примусова реєстрація, ідентифікація, носіння спеціальних позначень, сегрегація в гетто, обмеження у продуктах харчування і пересуванні, заборона цивільних правовідносин (одружень) між євреями та неєвреями, регламентація роботи єврейських підприємств тощо. Тобто реалізація репресивних планів передбачала не лише безпосередню фізичну ліквідацію жертв геноциду, а й їхнє особливе правове становище. На жаль, такі аспекти у книжці не висвітлено. Хоча, наприклад, у Державному архіві Рівненської області (ДАРО) наявні десятки справ, у яких ідеться про заходи з регламентації життя євреїв (ф. Р-22 «Рівненський гебітскомісаріат», ф. Р-33 «Рівненська міська управа», ф. Р-658 «Рівненська обласна надзвичайна комісія

⁸ У книжці в одному реченні вказано, що «були організовані єврейські гетто, від євреїв вимагали носити жовті нашивки, вводились спеціальні обмеження, видавались спеціальні робочі посвідчення, які мали особливу кваліфікацію, у той же час більшість інших євреїв зганяли для переселення або знищення» (с. 22).

⁹ *Нахманович В.* Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 2. – С. 820.

зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками», ф. Р-2771 «Управління Комітету державної безпеки УРСР по Рівненській області. 1939–1957 рр.»). У монографії варто було б навести дані щодо чисельності єврейського населення напередодні розстрілу в Сосонках, щоб з'ясувати подальшу динаміку. Адже кількість зареєстрованих євреїв постійно зростала. Наприклад, 22 вересня 1941 р. в місті зафіксовано 19 811 євреїв, 16 жовтня 1941 р. – 20 162, а 1 листопада 1941 р. (остання реєстрація перед розстрілом) – 20 300 євреїв. За відомостями заробітної плати можна простежити, хто з євреїв, які були задіяні на роботах у листопаді 1941 р., не потрапили під розстріл і залишилися живими. Податкові звіти свідчать про факт грабунку євреїв (заощадження частин заробітної плати), кримінальні справи – про продаж єврейських будинків. Зокрема, підсудний Є. Гаскевич зазначив, що один з таких будинків продали за 40 тисяч рублів. Документи НДК містять не лише підтвердження фактів убивства євреїв, а й свідчення про грабїж, про те, що сталося з матеріальною власністю євреїв, приміром, речі євреїв після розстрілу в Сосонках вивозили в магазини гебітскомісара.

В архіві зберігаються списки євреїв, які звільнили домівки перед акцією 6 листопада 1941 р., і тих, хто переселився в гетто 1–15 грудня 1941 р. З листування єврейської ради та міської управи Рівного можна дізнатися, скільки євреїв після розстрілу лишилося в гетто (офіційно зареєстрованих) та загалом чисельність євреїв у гетто (за кількістю хлібних карток) – 5403 особи.

Крім того, півтора десятка тогочасних газет Рівненщини дали б можливість не лише проаналізувати антисемітські статті, а й знайти інформацію про репресії та факти допомоги євреям з боку неєврейського населення. Наприклад, у 238 номерах газети «Волинь» надруковано 318 антисемітських статей¹⁰. Слід зазначити, що після розстрілу євреїв у Сосонках 9 листопада у газеті вийшла антисемітська карикатура, яка нібито виправдовує знищення євреїв¹¹.

¹⁰ *Михальчук Р. «Жидо-большевизм» в пропаганді нацистів: аналіз публікацій легальної преси Рівненщини (1941–1944 рр.) // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (Серія «Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»). – Луганськ: Елтон-2, 2012. – Вип. 21 (256). – С. 58–69.*

¹¹ Так було! Так є! (карикатура) // Волинь. – 1941. – 9 листопада. – № 14. – С. 3.

А 16 листопада – оголошення із закликом заповнити ніші господарства, які традиційно належали євреям, зокрема, виробництво одекolonів, порошоків, печива, штучного чаю¹². На жаль, автор не проаналізував окупаційні видання.

Отже, Голокост у книжці представлений лише як фізичне знищення євреїв. Соціально-правове, економічне, духовне становище жертв напередодні їх знищення лишилося поза межами дослідження. Тобто з усіх етапів, які нацисти застосовували на шляху до «остаточного розв'язання», увагу автора привернув лише останній.

Одним із дискусійних питань у монографії є *хронологія розстрілу*. Автор слушно зазначає про невідповідності у датах: свідки та очевидці подій вказують на різні дні розстрілів. Дж. Бердз дотримується думки, що акція відбулася 7–9 листопада 1941 р., згадуючи, що інші історики (зокрема, О. Круглов) називають дату 6–8 листопада 1941 р. Щодо офіційних даних, то висновок слідчого прокуратури Рівненської області Смородського від 7 грудня 1944 р. свідчить, що розстріли розпочалися 6 листопада¹³. Дж. Бердз пише, що дотримується дати 7–9 листопада, «тому що більшість свідків називають саме її» (с. 85). Для підтвердження своїх слів історик використовує розлоге свідчення Абрама Кіршнера, де вказано: «Хто пережив цей день 7 листопада, ніколи не зможуть стерти його зі своєї пам'яті та сердець» (с. 58). Однак в оригінальному свідченні А. Кіршнера вказано не 7 листопада, а 6-ге¹⁴. У примітці автор зазначає, що «Кіршнер помилково називає дату 6 листопада» (виноска 66, с. 86). Тобто, вирішивши, що свідок помилився, Дж. Бердз змінює його свідчення на потрібну (зручну) дату, що при цитуванні є недопустимим. Покази свідка К. Новаковської автор також вважає неправильними: «Новаковська переплутала дати в оригінальному афідевіті: датою оголошень було 6 листопада, датою збору євреїв на площі Грабник було 7 листопада» (виноска 69, с. 86).

Встановити хронологію допомагають й інші візуальні джерела – фотоматеріали. Публікуючи в монографії фото жертв, автор зазначає, що «це єдина відома фотографія з місця вбивства в Со-

¹² Оголошення // Там само. – 16 листопада. – № 16. – С. 4.

¹³ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 223.

¹⁴ Żydowski Instytut Historyczny (далі – ŻIH), 301/1190, р. 6.

сонках» (с. 93). Її конфіскував Іполит Сітовський у німецького офіцера (у підпису до фото – неправильне посилання на джерело¹⁵). Це насправді поки що єдина світлина, де зображено тіла вбитих жертв-євреїв у Сосонках. Однак збереглися й інші фото. Наприклад, альбом із німецького архіву¹⁶ (34 сторінки) містить світлини євреїв Рівного та Сосенок, зроблені у дні трагедії. Фото оголошення датовано 5 листопада, фото, де показано переселення євреїв, – 6 листопада, дві світлини єврейських дітей, – 7–8 листопада 1941 р. Крім того, кілька світлин зроблено на місці розстрілу після акції, де бачимо людей, які збирають єврейські речі (без дати). Збереглися фото, де зображено радянський паспорт єврейки на місці розстрілу, навантажені на підводу єврейські речі і навіть єврейського поліцейського (6–7 листопада 1941 р.). Отже, дати на світлинах «переселення» євреїв свідчать, що акція розпочалася 6 листопада 1941 р. Цей факт підтверджує дослідження О. Круглова, який вказує, що 5 листопада були розклеєні оголошення за підписом гебітс-комісара Бесра, в яких вказувалося 6 листопада з'явитися на Костельну площу для «переселення»¹⁷. У тій самій праці історик розповідає про єврейку, яка прийшла зранку 7 листопада до майора В. Декерта, щоб сховатися, бо напередодні (6 листопада) їй вдалося врятуватися під час розстрілів¹⁸. Ганс Пільц (працівник штабу керівника Вермахту в Україні) у своєму щоденнику писав, що перші групи євреїв почали збиратися 6 листопада зранку о 5.45¹⁹.

Існують також свідчення про те, що трагедія в Сосонках відбулася 7 листопада²⁰. Тому логічно було б, аби історик для підтвердження своєї теорії спирався саме на них, натомість він неправильно цитує А. Кіршнера та вказує на помилки інших свідків.

¹⁵ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 39. Правильне посилання: ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1, л. 40.

¹⁶ Bundesarchiv, В. 162/368.

¹⁷ Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов / Публ. О. Круглова // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – К., 2012. – № 1 (11). – С. 108–109.

¹⁸ Там же. – С. 112.

¹⁹ Там же. – С. 118.

²⁰ Наприклад, див. свідчення Розенберга Едуарда Георгійовича (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 11 об.), Ряблинської Емілії Яківлівни (ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 210–211).

Одна з найбільш дискусійних частин монографії – *виявлення автором «додаткових» 6 тисяч жертв Голокосту – дітей*. Дотепер вважали, що в «Сосонках» загинули близько 17 500 євреїв. Дж. Бердз вказує, що ця кількість враховує лише дорослих євреїв, а загалом було вбито 23 500 євреїв (17 500 дорослих і 6 тисяч дітей). Історик пише, що «17 500 євреїв були вбиті та закопані в одній групі ям і більше ніж 6 000 єврейських дітей – в іншій неподалік» (с. 48). В іншому місці книжки автор про це пише так: «На додаток до одного масового поховання більше ніж 17 000 дорослих радянське судове розслідування після війни знайшло ще одне місце поховання, де було близько 6 000 єврейських дітей. У той час як більшість дорослих були застрелені ззаду в голову, більшості дітей було зламано шию або вони були буквально поховані заживо під вагою інших тіл» (с. 56). Історик посилається на джерело (Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. Р-7021, оп. 71, ед. хр. 40, л. 34), яке виявилось помилковим. Аркуш 34 цієї справи містить першу сторінку протоколу допиту свідка Дмитрієвої Марії Макарівни, де жодної інформації про 6 тисяч єврейських дітей немає. Щоб підтвердити припущення про 23 500 жертв, автор наводить неправильні дані. Наприклад, посилаючись на протокол допиту свідчень Е. Аунапу (арк. 36) з архіву Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Дж. Бердз пише, що 320-й поліцейський батальйон охороняв близько 23 500 євреїв Рівного біля Костельної площі (с. 64). Однак в оригінальному свідченні підсудного у вказаному аркуші взагалі немає інформації про кількість євреїв на площі. Е. Аунапу розповів, що 320-й поліцейський батальйон охороняв усе єврейське населення, яке зібралось на площі²¹. Слід зазначити, що в офіційному документі – акті НДК «про руйнування, грабежі і масові вбивства німецько-фашистськими загарбниками і їх спільниками радянських громадян м. Рівне і Рівненської області» вказано, що цифра 17 500 жертв враховує всіх загиблих, у тому числі дітей: «У селі Сосонки, на північно-західній околиці міста в могилі (в рові) є 17 500 трупів обох статей, різного віку, включаючи дітей, з ознаками вогнестрільних ран в різних частинах тіла, в більшості своїй в області голови»²². Крім того, опубліковані О. Кругловим

²¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 74725 ФП, арк. 36.

²² ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1, л. 24; ДАРО, ф. Р-658, оп. 1, спр. 24, арк. 24.

документи – допити німецьких злочинців свідчать про 17 тисяч жертв. Таку цифру у показаннях називали Е. Кумінг²³, К. Айгнер²⁴, Х. Флорел²⁵. Також про 17 тисяч убитих згадує у своїх мемуарах солдат Вермахту Х. Беккер, що був свідком трагедії²⁶.

Твердження Дж. Бердза про 23 500 убитих євреїв суперечать статистичним даним Рівненської міської управи. Згідно з останньою реєстрацією євреїв напередодні вбивств у Сосонках (1 листопада 1941 р.) їхня кількість становила 20 300 осіб дорослого населення та дітей. Серед них – 2011 дітей до 7 років (1002 дівчинки, 1009 – хлопців), 3454 осіб від 7 до 16 років (1629 дівчат, 1825 хлопців), 14 835 дорослого населення (5435 чоловіків та 9400 жінок)²⁷.

За даними американського енциклопедичного видання (автор нарису – О. Круглов), загальна чисельність жертв Голокосту в Рівному між 1941 р. та 1943 р., враховуючи жертв у Сосонках, загиблих під час ліквідації гетто (близько 5200 осіб), убитих під час пошуку сягає 22–23 тисячі жертв²⁸.

Отже, на нашу думку, історик не наводить переконливих доказів існування «нових» виявлених 6 тисяч жертв – єврейських дітей і, відповідно, – збільшення загальної кількості жертв з 17 500 до 23 500 під час розстрілу в Сосонках. Вочевидь, ще потрібні подальші дослідження окресленої проблеми.

Доволі однобічно автор висвітлює участь колаборантів у «розв'язанні єврейського питання». Ще на початку монографії він висловлює тезу про те, що «більшість євреїв у радянській та східноєвропейській зонах були розстріляні... головним чином представниками місцевих націоналістичних міліційних формувань, які відігравали основну роль у процесі страти» (с. 6–7), та що «виконавцями страт у час Голокосту на Сході в першу чергу були російські, українські, литовські, латиські та білоруські націоналісти»

²³ Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов / Публ. О. Круглова // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – К., 2012. – № 1 (11). – С. 116.

²⁴ Там же. – С. 117.

²⁵ Там же. – С. 154.

²⁶ Беккер Х. На войне и в плену. Воспоминания немецкого солдата. 1937–1950 / Пер. с англ. А.А. Андреева. – М.: ЗАО Центрополиграф, 2012. – С. 32.

²⁷ ДАРО, ф. Р-33, оп. 1, спр. 355, арк. 10.

²⁸ Kruglov A. Rowne // *Encyclopedia of Camps and Ghettos...* – P. 1461.

(с. 14), і надалі дотримується цієї думки у праці, зокрема, наводячи як приклади рівненські Сосонки та Бабин Яр. Суперечачи самому собі, історик пише, що в Сосонках «головною силою, відповідальною за розстріл, був 320-й поліцейський батальйон, хоча найбільш помітними серед тих, хто розстрілював, були колишні радянські громадяни, члени місцевої української допоміжної поліції» (с. 50). Зазвичай розстрілами євреїв займалися спеціальні німецькі команди, а завданням української поліції було конвоювання жертв Голокосту до місць страти, охорона євреїв та їхнього майна. У випадку втечі євреїв поліцейські мали право стріляти. Теоретично та фактично українські поліцейські не могли бути «помітнішими», аніж 320-й німецький батальйон, що безпосередньо був задіяний у вбивствах. Справді, українські поліцейські брали участь у «розв'язанні єврейського питання» в Сосонках, про що свідчать протоколи допитів засуджених з архівно-кримінальних справ (АКС) архіву управління Служби безпеки України в Рівненській області (далі – АУ СБУ РО). Однак вони виконували насамперед допоміжні функції. Наприклад, підсудний М. Міськов під час допиту розповів: у день конвоювання євреїв до Сосенок «я і вся наша міська поліція допомагала охороняти і супроводжувати людей, які повинні були німці розстріляти, крім того, охороняли речі розстріляних»²⁹. Згодом він брав участь у відправленні та охороні вагонів, у яких рівненських євреїв перевозили на розстріл до м. Костополя³⁰. У Сосонках Міськов три дні охороняв речі вбитих євреїв, а собі взяв ялові чоботи, ватну куртку, бритву, мило³¹. Підсудний Н. Кузьмінець зізнався, що за вказівками жандармерії разом з іншими поліцейськими конвоював євреїв до місця розстрілу в Сосонки, а євреїв, що намагалися втекти, – розстрілювали поліцейські за його вказівками³². С. Мархуненко зізнався, що грабував єврейське майно, зокрема, в одному єврейському домі взяв 15 пар чоловічого спіднього одягу, вісім простирадл, два костюми, частину з яких виміняв на продукти³³. Він охороняв магазин з єврейськими речами,

²⁹ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 18444, арк. 17 зв.

³⁰ Там само, арк. 64.

³¹ Там само, арк. 69 зв.

³² Там само, спр. 10017, арк. 11.

³³ Там само, спр. 2656, арк. 20.

однак водночас разом з іншими поліцейськими грабував цей заклад³⁴. Під час переселення євреїв з Рівного до Костополя (ліквідація гетто) Мархуненко виганяв євреїв із квартир, бив прикладом тих, хто не хотів виходити (підсудний зазначив, що було два такі випадки)³⁵. У джерелах є також свідчення псевдорятівників євреїв. Після розстрілу в Рівному євреї переховувалися на околицях міста та в селах. У с. Двірець восени 1943 р. М. Хмуринська спочатку впустила в свій дім трьох єврейських жінок із дитиною, однак після розмови з поліцейським погодилася їх видати³⁶.

Слід зазначити, що цінні відомості зберігаються також у ДАРО. Наприклад, у справі домоправителя м. Рівного Сигізмунда Кржеменовського прослідковується низова ланка бюрократичного механізму геноциду. Перед масовим розстрілом єврейського населення підсудний отримав наказ бургомистра м. Рівного провести перепис населення. Зокрема, він зазначив у списку близько 30 євреїв, що проживали на «його» частині міста. Згодом на допиті Кржеменовський розповів, що після розстрілу євреїв на його частині лишилося три сім'ї єврейської національності. Коли в липні 1942 р. від міської управи він знову отримав наказ скласти списки євреїв, то «особисто включив в список жінку по національності єврейку і передав також фашистському ставленику Ковальчуку» і повідомив останньому, що на його частині мешкав громадянин Фрайберг без прописки³⁷. Однак, на жаль, автор рецензованої монографії не залучив матеріали з АУ СБУ РО та ДАРО.

Отже, факти свідчать про участь місцевих колаборантів, українських поліцейських та інших службовців у «розв'язанні єврейського питання», однак їхня участь не була визначальною. А фактологічна база, яку використав Дж. Бердз, не дає змоги навіть робити висновки щодо причетності українських поліцейських до злочинів у Сосонках. У монографії згадано про етнічних українців Г. Дацюка та С. Маєвського, однак на момент розстрілу євреїв у Сосонках вони не перебували в українській поліції, а служили в німецьких структурах. За спогадами Ю. Новаковського, С. Маєвський працю-

³⁴ Там само, арк. 17.

³⁵ Там само, арк. 19.

³⁶ Там само, спр. 3527, арк. 64–65.

³⁷ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2085, арк. 23–23 зв.

вав у гестапо, а пізніше в німецькій контррозвідці, прикріплений до відділу зв'язку, а Г. Дацюк – перекладачем в охоронній поліції, а пізніше в німецько-українському СД, німецькій службі безпеки (с. 71). Нестерчук і Зубков, яких Дж. Бердз назвав «українськими поліціантами» (виноска 99, с. 90), були працівниками СД. Тобто автор стверджує про активну участь у розстрілах у Сосонках членів місцевої української допоміжної поліції, однак не наводить жодного достовірного прикладу. Приміром, О. Круглов подає список підрозділів, які були відповідальні за розстріли в Сосонках, де українська допоміжна поліція виконувала аж ніяк не провідну роль³⁸.

Тому, не заперечуючи факти причетності українських поліцейських до «розв'язання єврейського питання», відкидаємо тезу Дж. Бердза, що українська поліція відіграла в Сосонках «головну роль» (с. 69).

У контексті «викриття українських колаборантів» Дж. Бердз пише про тих, *що вбивали «пером та словом»*. Зокрема, історик зазначає, що Улас Самчук, тодішній редактор газети «Волинь», «відкрито закликав до знищення українських євреїв» (с. 48). Свою тезу підкріплює словами У. Самчука, що їх він нібито написав у вересні 1941 р.: *«Усі [чужоземні] елементи, які мешкають на нашій землі, будь-то євреї чи поляки, мають бути викорінені. Саме зараз ми вирішуємо єврейське питання, і це вирішення є частиною плану [рейху] з тотальної реорганізації Європи»* (с. 48). Цю цитату автор взяв не з оригінального джерела (газети «Волинь»), а з роботи Є. Наконечного «Холокост на Волині» (для якої цитата вже була перекладена російською). Дж. Бердз переклав її англійською, з книги якого вона була знову перекладена зараз на українську. Проте в оригінальній статті У. Самчук писав так: *«Весь той елемент, що населяв наші міста, чи то жидівство, чи то напливова польськість, мусить зникнути з наших міст. Проблема жидівства вже в бігу розв'язання й вона буде розв'язана в рамках загальної реорганізації нової Європи»*³⁹. Тобто У. Самчук констатує,

³⁸ Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов / Публ. О. Круглова // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – К., 2012. – № 1 (11). – С. 105–106; *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине... – С. 472.

³⁹ У. С. Завойовуймо міста // *Волинь*. – 1941. – 1 вересня. – № 1. – С. 2.

що «єврейське питання» вирішується. Натомість із цитати, наведеної у рецензованій монографії, випливає, що У. Самчук підтримує знищення євреїв та перебуває у фарватері цього процесу, адже вжито слово «ми»: «саме зараз ми вирішуємо єврейське питання». Насправді таких слів в оригіналі немає. Також там немає слова «викорінені», однак вжито термін «зникнути», що можна трактувати досить широко (наприклад – виселені). Ми досліджували питання антисемітизму в публікаціях У. Самчука 1941–1943 років⁴⁰ і виявили в публіцистиці та творчості письменника негативні пасажі щодо євреїв. Можна погодитися з думкою К. Беркгофа, котрий вважав, що газета «Волинь» «роzpалювала ворожість» щодо євреїв⁴¹. Однак стверджувати на основі тричі перекладеної (а відтак – неточної) цитати про те, що критика У. Самчука «жидобольшевизму» та євреїв містила заклик саме до знищення євреїв, ми вважаємо безпідставним. В будь-якому разі це складне питання потребує подальшого дослідження.

Наступна «наукова знахідка» Дж. Бердза – *твердження про програм у Рівному*. Історичні джерела про такий факт мовчать, однак історик пише, що «3 000 – 4 000 євреїв були вбиті в липні та серпні 1941 р. в період самосуду і погромів “самоочищення”». Справді, в перші місяці нацистської окупації на Рівненщині в багатьох населених пунктах сталися погроми (наприклад, у липні 1941 р. – у Тучині, Володимирці, Торговиці, Костополі, Мізочі, Серниках тощо⁴²), однак у Рівному такого явища не було. Ш. Спектор пояснює, чому: у великих містах, таких як Рівне, Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський, одразу після їх окупації почала діяти німецька військова адміністрація⁴³. Цілком погоджуємося з цією думкою.

В останньому розділі монографії автор, зокрема, пише про забуття Голокосту, про непроговореність цієї теми. Автор пише про

⁴⁰ *Михальчук Р.* Большевизм, «жидо-большевизм» и «жиды» в публикациях Уласа Самчука (1941–1943 гг.) // Эділетгін гылымы енбектері: научные труды Эділет. – Алмата, 2013. – № 1 (43). – С. 209–213.

⁴¹ *Беркгоф К.* Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Вид-во «Часопис „Критика”», 2011. – С. 90.

⁴² *Круглов А.* Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И. Левитас. – К., 2000. – С. 146.

⁴³ *Spector S.* Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. – Jerusalem, 1990. – P. 70.

«єврейські привиди», що «літають у світі сутінок», астральні тіла, які блукають у напівсвідомості (с. 104), про чорну діру, астрофізиків, яким не вдається побачити межі Всесвіту (с. 107). На нашу думку, в цьому контексті доцільніше вести мову про посттравматичну пам'ять, психологічні наслідки Голокосту, досвід тих, хто пережив Катастрофу.

Крім згаданих дискусійних моментів, слід зауважити про оформлення наукового тексту, зокрема – недостовірні посилання на архівні джерела. У таку пастку дослідник може потрапити, якщо не працює безпосередньо в архіві (автор не був у Рівному), а користується матеріалами, які отримав від колег-науковців (Дж. Бердз дякує дослідникам за надані документи).

У книжці переплутано фонди, описи, справи, аркуші архівних документів і внаслідок цього наведено кількадесят неправильних або неточних посилань на джерела. В ДАРО зберігаються документи, про які згадує автор (свідчення очевидців, акт НДК), однак вони належать до ф. Р-534 (оп. 1, спр. 4)⁴⁴, а не до фонду ф. Р-30 (оп. 2, спр. 83), як зазначає Дж. Бердз⁴⁵. Щодо ГАРФ, то подано неправильне посилання на цитати з плакату Райхскомісаріату Україна, де на вказаному арк. 16 міститься протокол допиту Ю. Новаківського⁴⁶.

Аналізуючи документи ГАРФ, автор вказує, що «більшість подробиць про масове вбивство у Сосонках у 1941 р. зібрано із 52 написаних від руки афідевітів, що були надані свідками радянській Надзвичайній державній комісії (НДК) у 1944 р. Вони зберігаються у: ГАРФ. Р-7021. Оп. 71. Ед. хр. 40. Л. 1–64» (с. 87). Зазначимо, що насправді там немає стільки документів. У вказаній справі зберігається одна постанова про порушення кримінальної справи (арк. 2), п'ять актів огляду місця і судово-медичної експертизи (арк. 2–6), 32 протоколи допитів свідків (арк. 7–61) і висновок старшого слідчого прокуратури Рівненської області Смородського про злочини загарбників (арк. 62–64). Крім того, більшість протоколів допитів свідків, проведених наприкінці листопада – на початку грудня 1944 р., – це інформація не про вбивство євреїв у Сосонках, а про різні аспекти окупаційного режиму в м. Рівному (ста-

⁴⁴ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, 259 арк.

⁴⁵ Там само, ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, 40 арк.

⁴⁶ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, ед. хр. 40, л. 16.

новище військовополонених у таборах, мобілізацію трудової робочої сили до Німеччини, злочини нацистів на вул. Білій та в с. Видумка). Трагедію в Сосонках засвідчено лише третиною протоколів (11 із 32).

Щодо ГДА СБУ, то історик посилається на одну справу – засудженого естонського фольксдойче Е. Аунапу⁴⁷, зазначивши, що вона зберігається у фонді 13, а насправді – у фонді 6⁴⁸. А в бібліографії Дж. Бердз ще більше заплутує читача – там вказано, що справа зберігається в Державному архіві Львівської області (с. 128).

У цій справі міститься півтора десятка протоколів допиту Е. Аунапу і ще майже десять протоколів інших свідків, які розповідають про злочин у Сосонках. Автор використовує лише одне свідчення Е. Аунапу від 20 листопада 1946 р. (арк. 35–40), стверджуючи, що це «основний запис допиту». Інші свідчення, на жаль, до уваги не бере, хоча, наприклад, цінним та інформативним є свідчення від 10 грудня 1945 р. (арк. 42–43), де Аунапу розповів про процедуру розстрілу, свою участь в акції тощо. В інших свідченнях підсудний повідомив, що мав завдання затримувати і розстрілювати євреїв у разі втечі; розповів, що розстріли тривали два дні, а на третій євреїв закопували військовополонені, які також збирали речі жертв після розстрілу; згадав про підготовку 1-ї поліцейської роти батальйону «Остланд» до масового розстрілу мирних громадян у м. Рівному⁴⁹.

У бібліографії зазначено три відеосвідчення⁵⁰ з архіву Інституту візуальної історії і освіти фонду Шоа (Лос-Анджелес, Каліфорнія), однак у тексті, на жаль, про них не згадано. Не варто нехтувати таким потужним архівосховищем, адже у фонді зберігаються понад 300 відеосвідчень, які різною мірою стосуються м. Рівного. Серед них є такі, що стали б автору у пригоді. Наприклад, історія про єврейку

⁴⁷ Едмунд Густав Аунапу був «поліціантом роти “Остланд”, 4-ї роти 320-го поліцейського батальйону, і пізніше резервного поліцейського батальйону 33, він був конвоїром під час масової акції в Рівному у листопаді 1941 р.» (с. 65).

⁴⁸ Зазначено: Архів СБУ, ф. 13 фп., спр. 74725 (5398) Аунапу, Едмунд Густав. Правильно: ГДА СБУ, ф. 6, спр. 74725 ФП. – Аунапу Е.Г.

⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 74725 ФП, арк. 18–25.

⁵⁰ Maria Berger, VHE interview code 32398 (English); Eva Sosna Weiner, VHE interview code 22640 (English); Anna Zinkevich, VHE interview code 49463 (Russian).

Марію Берзон⁵¹ та її сестру, які врятувалися від смерті у Сосонках, бо у вбивць закінчилися набої⁵². Чимало подробиць в історії порятунку Юреком Новаковським Лії Бодкер, яку описує Дж. Бердз, міститься у свідченнях Лідії Левченко⁵³. Збереглися свідчення про події не лише місцевих жителів⁵⁴, а й немісцевих, – наприклад, одного з військово-полонених, якого примусили копати ями в Сосонках⁵⁵.

До документів з архіву Єврейського історичного інституту (ЖІН) у Варшаві (свідчення євреїв) автор підходить не критично. Рефлексії євреїв – це суб'єктивний досвід пережитого, що не завжди відповідає реальній картині. Наприклад, Дж. Бердз подає спогади Аделі і Інди Ліберман⁵⁶ та Абрама Кіршнера⁵⁷, що містять неправильні дані (кількість євреїв у гетто, дата ліквідації рівненського гетто, наявність на площі у Грабнику райхскомісара Е. Коха, який буцімто виголосив промову перед євреями тощо).

Неточності зменшують наукову цінність цієї праці. В кількох частинах тексту Терентія Новака названо партизаном (с. 50, 53), хоча він був радше підпільником.

У деяких випадках неточності пов'язані з некритичним ставленням до джерел. Зокрема, Дж. Бердз вказує, що рівненське гетто остаточно було ліквідовано в серпні 1942 р., посилаючись на спогади Аделі та Інди Ліберман із Варшавського архіву (ЖІН) (с. 102). Насправді відомо, що гетто ліквідували в ніч з 13 на 14 липня 1942 р., коли євреїв із Рівного залізничними вагонами перевезли до Костополя і в кар'єрі розстріляли⁵⁸. Інший приклад – свідчення про 7500–8000 осіб, які лишилися в живих після розстрілу євреїв у Сосонках (с. 99). Історик посилається на спогади А. Кіршнера, який зазначає, що після розстрілу «втиснули усіх євреїв, що залишилися (8 000),

⁵¹ USC SFI VHA, 32954, Mariia Berzon.

⁵² Михальчук Р. Примусова праця в Райху як порятунок (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон) // Historians. – 2017. – 17 серпня: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalchuk-primusova-pratsya-v-rajku-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>.

⁵³ USC SFI VHA, 34156, Lidia Levchenko

⁵⁴ Ibid., 22263, Sofia Gural'nik.

⁵⁵ Ibid., 1561, Yakov Pavlenko.

⁵⁶ ЖІН, 301/872 [Аделя та Инда Ліберман].

⁵⁷ Ibid., 301/1190 [Абрам Кіршнер].

⁵⁸ Kruglov A. Rowne // Encyclopedia of Camps and Ghettos... – P. 1460.

у декілька найгірших вулиць» (с. 99). Однак офіційні дані свідчать про інше: на 10 травня 1942 р. в гетто перебували 5 200 євреїв (3747 працездатних чоловіків і жінок, 271 непрацездатна особа, 1182 дітей до 14 років)⁵⁹. Також не відповідають дійсності свідчення А. Кіршнера про прибуття райхскомісара Еріха Коха, який нібито перед стратою євреїв на площі на Грабнику повідомив, що люди зможуть уникнути «переселення», якщо залишать усі свої цінності та гроші (с. 59).

Незрозуміло, чому автор пише про «останні дні рівненських євреїв», якщо йдеться про знищення євреїв Березного (с. 102) та Олександрії (с. 103). Адже це не рівненські євреї. Якщо автор мав на увазі знищення євреїв Рівненщини, то інформація також не відповідає дійсності, адже в цьому випадку слід було б згадувати не про Березне і Олександрію (обидва випадки – з неправильними посиланнями на ДАРО) в серпні та вересні 1942 р., а про вбивство євреїв в Дубенському та Здолбунівському гебітах у жовтні 1942 р. Так, 5–9 жовтня 1942 р. було вбито близько 10 тисяч євреїв у Дубенському гебіті, зокрема, з Дубно, Червоноармійська (Радивилова), Козина, Варковичів/Озерян, Демидівки, Боремеля, Вовковиїв, Млинова, Отрожця, Торговиці⁶⁰. А 13–15 жовтня 1942 р. вбито більше ніж 4500 євреїв у гебіті «Здолбунів» (міста Здолбунів⁶¹, Мізоч, Острог)⁶². Це були масові акції ліквідації жертв Голокосту. Однак знищення тривали і після ліквідації гетто. Наприклад, у Млинівському районі знайдено та вбито в січні 1943 р. 10 євреїв, 15 квітня 1943 р. – 13 євреїв⁶³. Робочий табір в с. Омеляна, де працювали євреї (зокрема, 500 осіб і Варковичів), остаточно було ліквідовано в грудні 1943 р.⁶⁴

Формат рецензії дає змогу подати в таблиці лише кілька найважливіших прикладів недостовірних посилань на різні архіви (загалом виявлено понад 30 неточностей)⁶⁵.

⁵⁹ ДАРО, ф. Р.-22, оп. 1, спр. 19, арк. 14.

⁶⁰ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине... – С. 487.

⁶¹ Автор одним реченням згадує про знищених євреїв Здолбунова у жовтні 1942 р. на основі свідчень очевидців (с. 104).

⁶² *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине... – С. 489.

⁶³ Там само. – С. 492.

⁶⁴ Там само. – С. 493–494.

⁶⁵ Таблиця відображає неточності у посиланнях на джерела. Однак посилання на літературу також вимагає більш відповідального оформлення. Наприклад, у посиланні на працю С. Наконечного «Холокост на Волині» не вказано сторінки (виноска 37, с. 83) тощо.

Сторінка в книжці	Номер виноски	Цитата	Посилання в книжці (неправильні або неточні)	Правильні, уточнені посилання
Розділ 2. Акція: Голокост у Рівному				
55	57	Євреї тихо йшли до Сосонок, тих, хто не міг іти, особливо малих дітей, німці розстрілювали вздовж дороги. [У результаті] вздовж дороги в Сосонки було дуже багато трупів – жінок, чоловіків і особливо багато тіл мертвих дітей. Німці розстрілювали євреїв безперестану три дні і три ночі.	ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 90	ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 207
56	62	...гнали до Сосонок... Тих, хто застряг в болоті, прив'язували за руку чи за ногу до возу і таким чином підтягували до могили і ховали в ній. Маленьких дітей кололи багнетами і тоді кидали в могили. Операція тривала цілий день.	Zydowski Instytut Historyczny (ЖІН), 301/872, р. 7–8	Zydowski Instytut Historyczny (ЖІН), 301/872, р. 2
61–63	69	[6 листопада [1941 р.] були розповсюджені оголошення... Я не знаю імен катів – вони були есесівцями, гестапівцями, українськими поліціантами. Розстріли продовжувались майже три дні.	ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71. ед. хр. 40, л. 28–30	ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, ед. хр. 40, л. 28–29 об.
			ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 87–89	ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 197–199
64	73	О 8-ій годині вечора [6 листопада 1941 р.] нас вивезли на машинах за місто і наказали організувати варту навколо міста... Пізніше поліцейський батальйон 320 повезли до лісу в Сосонках, де вони по черзі, змінами, або охороняли периметр навколо місця вбивства, або брали участь у розстрілах.	Архів СБУ, ф. 13 фп., спр. 74725 (5398) Аунапу, Едмунд Густав, арк. 36	Архів ГДА СБУ, ф. 6, спр. 74725 ФП. Аунапу Е.Г., арк. 35–36

Сторінка в книжці	Номер вноски	Цитата	Посилання в книжці (неправильні або неточні)	Правильні, уточнені посилання
Розділ 3. Після того: наслідки масового вбивства в Рівному				
94		Не опублікована раніше фотографія масового вбивства у Сосонках, листопад 1941 р. Конфіскована в 1944 р. у німецького офіцера жителем Рівного Іполитом Сітовським.	ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, ед. хр. 40, л. 39	ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, ед. хр. 1, л. 40
103	23	Тієї ночі українська міліція прибула з містечок та сіл поблизу: з Тучина, Клевая і Костополя.	ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 15	ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 20

Отже, книжка Джеффри Бердза – перша монографія про Голокост рівненських євреїв, над якою історик працював понад десять років. У дослідженні використано джерельну базу наукових установ США, Німеччини, України, Росії, Польщі, інтерв'ю автора, світлини з приватних архівних колекцій. Однак, з огляду на відкриття нових архівів, доступ до документів та можливості застосування більш комплексних підходів, працю слід оцінювати крізь призму формування історіографії, розглядати як певний (початковий) її етап. Робота потребує більш фахового наукового оформлення та доопрацювання. Дискусійні моменти книжки, що підважують раніше усталені відомості, дають історикам простір для подальших наукових пошуків.

Автор висловлює вдячність Андрієві Усачу, Андрієві Уманському та Юрієві Радченку за надані джерела.